

УДК 72.03 (477.8)

к.арх., Потапчук І.В.

Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне**ПРИРОДНО-АРХІТЕКТУРНО-РОЗПЛАНУВАЛЬНА МОДЕЛЬ
(ПАРМ) МІСТА КОВЕЛЯ**

Присвячена аналізу еволюції архітектурно-розпланувальної структури під впливом своєрідності природно-ландшафтної ситуації поселення. Були проаналізовані старовинні плани Ковеля кінця XVIII та початку XIX століть. Зокрема визначені особливості природно-ландшафтної ситуації (гідрографічної мережі, заболочених ділянок), розташування архітектурних домінант (замку, культових побудов), формування кварталів (рядова житлова забудова), трасування головних доріг поселення. Встановлені природно-композиційні осі архітектурно-розпланувальної еволюції; визначені зони найвищої композиційної активності; сформульовані особливості формування природних амфітеатрів, які здійснювали візуальну орієнтацію комплексів архітектурних домінант.

Ключові слова: Природно-ландшафтні фактори (ПЛФ), природно-ландшафтне середовище (ПЛС), архітектурні домінанти, гідрографічна мережа, архітектурно-розпланувальна структура, природно-композиційні осі, зони композиційної активності, мис, природний амфітеатр.

Місто Ковель – одне з найдавніших історичних волинських поселень, яке пройшло в своєму історичному розвитку цікавий шлях трансформації (періоди піднесення та занепаду, які змінювали один одного) від невеликого села (до 1518 р., коли за наказом польського короля Сигізмунда I з села Ковле було утворено місто та надано йому Магдебурзьке право) до значного ремісничого і торговельного центру Волині (XVIII століття), дещо пізніше поселення стає центром Ковельського повіту Волинської губернії (в складі Росії, після третього поділу Польщі у 1795р), невдовзі за цим - третім містом у Волинській губернії після Житомира та Рівного (на початок XIX століття), і нарешті місто стає адміністративним центром Ковельського району (1940р). Сучасний Ковель – це потужний залізничний вузол Західної України, який з'єднує нашу державу з багатьма європейськими країнами, крім того, через Ковель проходять автошляхи європейського та державного значення.

Зважаючи на історичний статут міста досить цікавим видається дослідження архітектурної спадщини поселення в цілому та, зокрема, в природно-ландшафтному аспекті, оскільки формування архітектурно-

розпланувальної та просторової структур міста завжди відбувається у тісному взаємозв'язку з його оточуючим природним середовищем, ландшафтною підосновою місцевості. Будь-які зміни, що відбуваються в ПЛС неодмінно відображаються на архітектурному обличчі міста, його сприйнятті та подальшому розвитку. Тому актуальним є вивчення та збереження або відтворення того чи іншого фактора ПЛС, який надає місту його неповторності, своєрідності, є його так званою «міткою» або іншими словами *Genius loci*.

Природно-архітектурно-розпланувальна модель (ПАРМ) міста Ковеля як взірця історичного волинського поселення дозволить визначити особливості формування архітектурно-розпланувальної структури міста під впливом природно-ландшафтних чинників в процесі його містобудівної еволюції.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики – своєрідність ландшафтної ситуації, заснування тих чи інших культових побудов, їх розташування в структурі міста Ковеля містять праці вітчизняних та зарубіжних науковців: Теодоровича М. [5], Сендульського А. [6], Цинкаловського О. [7], Семенюка А. [3], [4], Волошиновського Й. [9] та ін. Крім того, інформативними з точки зору фактографії є довідкові джерела такі як Історія міст і сіл УРСР [1], *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [8] та ін.

Місцевість, що була обрана для заснування Ковеля володіє наступними природно-ландшафтними характеристиками: розгалужена водна система (річка, її рукави, заболочені береги, став) та рівнинний з невисокими відмітками рельєф без виражених домінант з включенням заболочених ділянок. Тому естетичне навантаження даної території несе перш за все саме гідрографічний фактор в сукупності з рослинністю. Саме він і характеризує місцевість як таку, що володіє адаптивним локалізаційним потенціалом та є домінуючим в формулі ПЛС.

Отже, відомості про архітектурні домінанти та в певній мірі особливості їх розташування в природно-ландшафтному аспекті знаходимо в ряді описів науковців-краєзнавців: «Місто положене на низині над р. Турією, яка протікала тут кількома рукавами, формуючи кілька сухих островів. На одному з таких островів постав Ковель. В 1518р. король Жигмонт надав Ковелю Магдебурзького права.» [7, с. 508]; «У 1327 р у Ковелі був замок. Вигідне географічне розташування села сприяло його зростанню. У 1518р. Ковель став містом, йому було надано магдебурзьке право.» [1, с. 314]; «В Ковелі було чотири церкви. Ті, що зараз існують (на момент дослідження А.Сендульського – авт.) церкви побудовані в XVII столітті. Була нова Соборна (Воскресенська) церква [6, с. 734]. Ця церква згоріла в 1718 р. На її місці була побудована нова в 1782р. (дізнаємося з опису 1815р - авт.) Церква знову згоріла в 1848р.» [6, с. 736]; «Благовіщенська церква достояла до 1944р. [7, с. 510]. Третя церква -

Воздвиженка була також на початку XVI століття, четверта Введенська з XVII століття. Будівлі в місті були виключно дерев'яні і навіть самий Ковельський ратуш, там, де містився магістрат і суд, були дерев'яні. В половині XIX століття, а саме в 1854р. збудований перший у місті римо-католицький костел.» [7, с. 511]; «В місті є 2 костели, 3 церкви, синагога» (станом на 1929 р. – авт.) [9, с. 58].

Для дослідження еволюції архітектурно-просторової структури Ковеля в природно-ландшафтному аспекті окрім розгляду описових джерел необхідно звернутися також і до картографічних даних та сумістити ці дві інформаційні архітектурно-містобудівні системи, які будуть слугувати підґрунтям для побудови природно-архітектурно-розпланувальної моделі (ПАРМ) міста (рис. 1).

Отже, первісним містобудівним осередком поселення виступав замок, який, як згадувалося вище, вже існував в 1327р. Він розташовувався на острові, майже в його геометричному центрі. Варто сказати, що дане природне утворення за формою території наближається до овалу або еліпсу з осями 420м та 220м та площею орієнтовно 7,25 га. Від замку розходяться три головні розпланувальні осі поселення – магістральні дороги лівобережної території: в північно-східному, північно-західному та південно-західному напрямках.

Подальше формування архітектурно-розпланувальної структури відбувалося на території острова з розташуванням всіх побудов-домінант навколо замку. Так, проаналізувавши локалізацію п'яти архітектурних побудов, які були зведені на протязі XVI столітті (найперші відомі культові будівлі) можна виявити особливості їх природно-ландшафтного розташування.

На початку XVI століття на території острова була зведена Воздвиженська церква, яка знаходилася на одній з головних осей, що йшла від замку в північно-західному напрямі. Церква була віддалена від замку орієнтовно на 90 м, розташована над водоймою (лівим рукавом Турії) з незначним відступом від неї.

Далі еволюція архітектурно-розпланувальної структури спостерігається вздовж правого рукава річки. Тут неподалік від замку виникла ще одна архітектурна домінанта – Воскресенська церква (1549р), яка знаходиться на відстані 148 м від першої побудови та має однакову з нею віддаленість від водойми.

Ще одна культова будівля – Богоявленська церква (XVI ст.) розташована теж неподалік від замку в східному напрямі від нього на відстані 34 м та від Воскресенської церкви на 50 м. Вона знаходиться біля водойми з таким же відступом від неї як і дві попередні культові будівлі. Така їх локалізація пояснюється тим, що хоча вони і тяжіли до гідрографічного чинника, проте в

силу заболоченості берегів правого рукава Турії знаходилися з певним відступом від водойми (36-40 м).

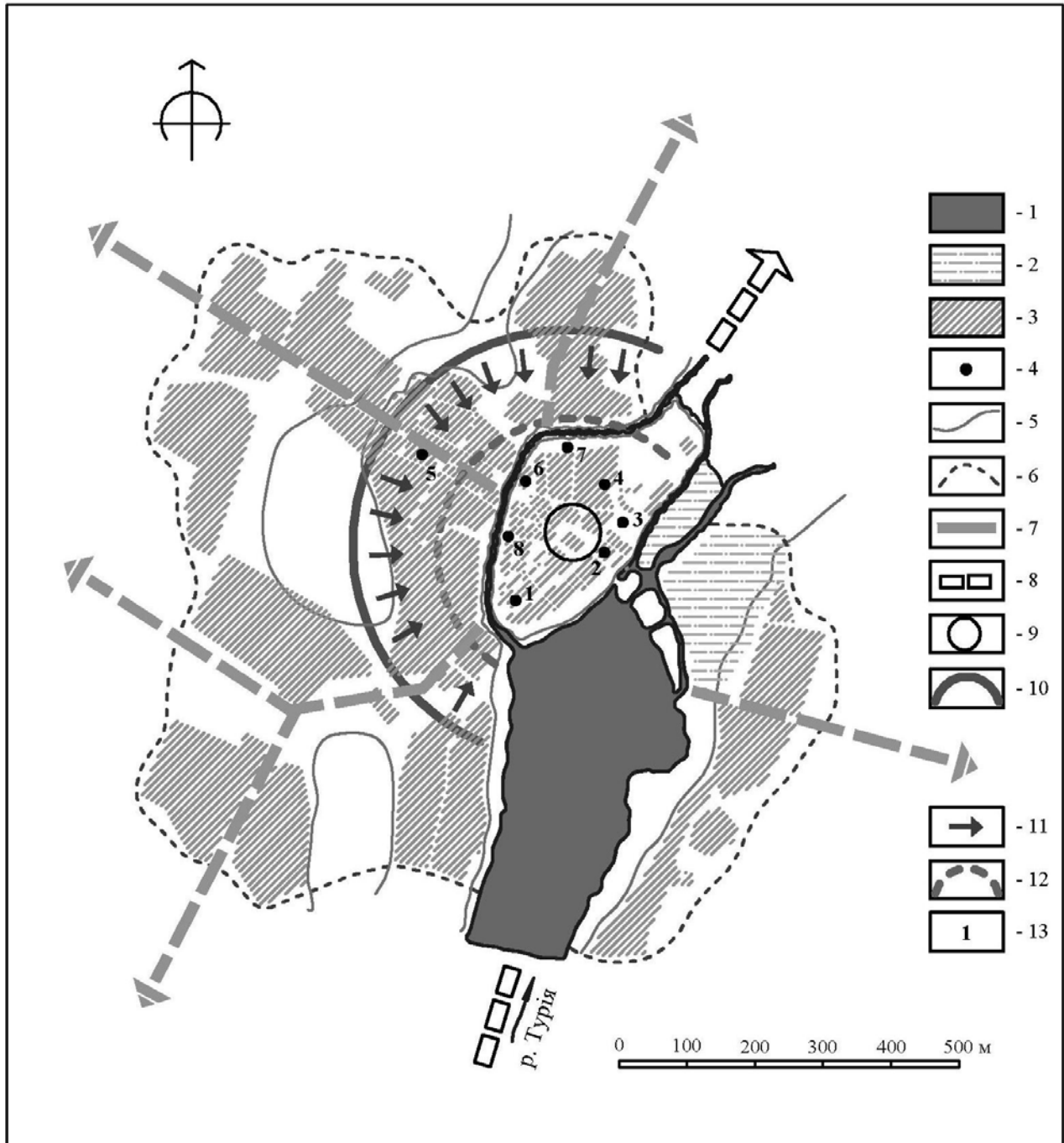

Рис. 1 Природно-архітектурно-розпланувальна модель (ПАРМ) Ковеля (за планами кінця XVIII, початку XIX століть)

1 - водойма, 2 - заболочена місцевість, 3 - міська забудова, 4 - архітектурні доміанти, 5 - горизонталі, 6 - межі міста з передмістями, 7 - головні планувальні осі, 8 - природно-композиційна вісь, 9 - територія ринку, 10 - прибережна територія в вигляді амфітеатрів, 11 - візуальна орієнтація простору амфітеатрами, 12 - зони найвищої композиційної активності, 13 - нумерація архітектурних доміант: 1 - Воздвиженська церква, 2 - Воскресенська церква, 3 - Богоявленська церква, 4 - костел, 5 - Введенська церква, 6 - Воскресенський собор, 7 - Благовіщенський собор, 8 - синагога.

Далі продовжилося освоєння території острова – йде забудова архітектурними доміантами лівого рукава Турії (правий більше не буде задіяним). Собор Благовіщення (1549р) розташований на тій же віддалі від замку, що і перша культова будівля (Воздвиженська церква) – 90 м., над самою водоймою. До того ж в містобудівному контексті собор знаходився на розпланувальній осі замок – північно-східна магістраль.

Ще одна культова побудова – костел (XVI ст.) за своїм розташуванням є рівновіддаленим від двох рукавів та знаходиться на віддалі орієнтовно 80-83 м від них. Необхідно додати, що такі архітектурні доміаннти як Воздвиженська церква та костел знаходяться на великій осі еліпсоподібної форми території острова. Сам же костел розташований по середині умовної лінії, що утворюють доміаннти Богоявленська церква та Собор Благовіщення на відстані відповідно 62 м та 72 м від них.

Наступний етап архітектурно-розпланувальної еволюції в часовому зрізі пов'язаний з XVII століттям, а територіально - з місцевістю поза межами острова: на розпланувальній осі північний захід була побудована Введенська церква (кін. XVII ст.). Ця побудова має найбільшу віддаленість від замку та від річки (її рукавів) – відповідно 208 м та 132 м. До того ж вона разом з Воскресенською церквою утворює ще одну вісь, яка є продовженням північно-західної магістралі та проходить через територію замку. В містобудівному контексті такі культові будівлі як Воздвиженська, Богоявленська та Введенська церкви формують рівнобедрений трикутник, на стороні якого, що є основою знаходиться замок.

Подальша еволюція архітектурно-розпланувальної структури повертає нас знову на територію острова, де були локалізовані ще два містобудівних акценти. Так в 1877 році на самою водоймою (лівий рукав Турії) тут з'явився Воскресенський собор, який є рівновіддаленим від Воскресенської, Богоявленської та Введенської церков на відстань 156 м. Вже в другій половині XIX століття неподалік від Воскресенського собору над лівим рукавом Турії була побудована синагога, яка була віддалена від останнього на 85 м та від Воздвиженської церкви на 95 м.

Розглянувши в цілому локалізацію архітектурних доміант можна сказати, що всі побудови, які знаходяться вздовж лівого рукава річки розташовані з кроком 95 м – 85 м – 80 м. безпосередньо над водоймою. Вони утворюють в плані криву, що повторює контур водойми, яку умовно можна назвати 1-8-6-7. Всі культові будівлі острова, окрім костелу тяжіють до водойм. Костел та Введенська церква лівобережної частини території поселення знаходяться на однаковій відстані від водойми (132 м). Трикутник, утворений доміантами 8-7-3 є рівностороннім, одна з сторін якого проходить через територію замку. Крім

того, Воздвиженська церква розташована на місцевості, що з точки зору ПЛФ володіє найвищим ступенем композиційної активності: церква є своєрідним фокусом, який закріплює вісь 1-4 (велика діагональ еліпса); знаходиться на мисі, що формується особливістю гідрографічного чинника поселення; є спільною для двох умовних розпланувальних дуг 1-8-6-7 та 1-2-3-4. Самі ж діагоналі еліпсоподібної території острова утворюються за допомогою домінант 2-6 (мала діагональ) та 1-4 (велика діагональ), на перетині яких розташований замок.

Отже, на основі проведеного дослідження, можна сказати, що архітектурно-розпланувальна еволюція Ковеля відбувалася під впливом двох природно-композиційних осей, які визначалися гідрографічним чинником: двома рукавами Турії. Архітектурні домінанти розмістилися вздовж двох русел ріки, лише дві з них, про які йшлося вище не мають тяжіння до водних об'єктів. Причому більш активною з точки зору архітектурної локалізації виступала ліва водойма (її правий берег). На розташування культових будівель острова домінуюче вплив мав саме гідрографічний фактор. Рельєф же відігравав лише опосередковану роль, оскільки всі архітектурні домінанти розташовані на рівнинній місцевості (територія Ковеля не має чітко виражених природних домінант). Тому рельєф, як чинник ПЛС в даному випадку не був визначальним, лише в контексті вибору місцевості з непридатної території (заболоченої, пониженої ділянки) та придатної для забудови в цілому (рівнинної з невисокими відмітками, але «сухої»). Необхідно додати, що Воздвиженську церкву можна вважати спільною для двох рукавів річки, оскільки вона має «мисову» локалізацію. Менша з двох умовних кривих, яка формується домінантами 1-2-3 еволюційно виникла раніше – на протязі XVI століття. Друга крива, яку утворюють домінанти 1-8-6-7 формувалася на протязі XVI - XIX століть.

З огляду на особливості природно-ландшафтної ситуації поселення на території Ковеля можна виділити одну зону найвищої композиційної активності – це територія острова, яка містить свої підзони: дві мисові частини (точкові утворення), де локалізовані домінанти 1,6 і 7; дві прибережні смуги (лінійні утворення), де були засновані побудови 1, 8, 6, 7 та 1, 2, 3. Межі зони чітко визначаються природними перешкодами – двома рукавами Турії та заболоченою ділянкою на північному сході. Що до підзон, то їх межі формуються частково гідрографічним фактором, а частково є не чітко визначеними (межі йдуть по побережжю, а підзони дещо зменшують ступінь композиційно-художнього потенціалу з віддаленням від водойм).

Своєрідністю гідрографічної мережі утворені природні амфітеатри поселення, які здійснювали візуальну орієнтацію композиційно-активних зон.

Так, на території міста виділяється один головний амфітеатр, що формується особливістю конфігурації лівого рукава Турії та має форму напівкруга. В його структурі можна виділити два другорядних амфітеатри, що відповідають двом мисовим утворенням острівної території. Один з цих амфітеатрів здійснює візуальну орієнтацію архітектурної доміанти 1 (Воздвиженська церква є його фокусом), другий – фокусує побудови 6 та 7. Геометричним фокусом головного амфітеатру слугує система доміант 1, 8, 6, 7, які тяжіють до лівого рукава річки.

Отже, підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна зауважити наступні аспекти. Насамперед необхідно констатувати ступінь збереження архітектурно-природно-ландшафтної ідентичності, яка визначає існування гідрографічного чинника в первісному стані та наявність історичних архітектурних доміант на даний час. Ковель відноситься до поселень, що частково втратили таку ідентичність: в процесі еволюції гідрографічної мережі зникло острівне утворення історичної частини (залишився один з рукавів Турії - правий), збереженим є лише старовинний став (сучасне міське водосховище); втраченими є певні архітектурні доміанти (Воздвиженська, Воскресенська, Богоявленська церкви та костел). Тому культові побудови, які визначали формування дуги 1-2-3-4 та закріплювали велику діагональ еліпсоподібної форми острова (1-4) на даний час не існують. Також не має первісного містобудівного осередку (замку), який фокусував та збирав навколо себе прилеглу забудову. Частково збереженою залишається умовна дуга 8-6-7, яка формується такими містобудівними вертикалями як синагога, Воскресенський собор та собор Благовіщення.

В результаті зазначеної зміни річкової мережі втраченим є таке природне утворення як амфітеатр, композиційним фокусом якого були архітектурні доміанти вздовж втраченого нині лівого рукава Турії. Три з даних культових побудов є нині існуючими, але вони сприймаються вже в контексті дещо іншого ПЛС. Тому в даному випадку, слухними можуть бути рекомендації щодо повернення своєрідності історичного поселення в розглядуваному аспекті з огляду на реабілітацію ПЛФ (гідрографічного чинника) та втрачених пам'яток архітектури.

Результати дослідження та рекомендації можуть бути корисними при розробці або коригуванні генерального плану Ковеля, зокрема історико-архітектурного опорного плану. Матеріали проведеної роботи також можуть бути використані для визначення меж зон охоронюваного ландшафту.

Отримані дані можуть знайти практичне застосування при підготовці краєзнавчих та науково-популярних видань; паспортизації архітектурних пам'яток. Окремі положення праці можуть бути використані в якості

автономної довідкової інформативної бази для продовження досліджень та розробки подібних тем; також для науково-просвітницької діяльності.

Напрямок подальших досліджень може включати виявлення специфіки формування панорами та силуету історичного поселення, його архітектурно-просторової композиції, особливостей видового розкриття архітектурних доміант, розроблення конкретних пропозицій по реабілітації архітектурної своєрідності поселення в природно-ландшафтному аспекті.

Використана література

1. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. – К., 1967-1974. Волинська область. – 1970. – 747с.
2. Мамаков Н. Город: опыт композиционного анализа. – Казань, 1990. – 192с.
3. Семенюк А.В. Ковель: минуле і сучасне (історико-краєзнавчий нарис). – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 314 с.
4. Семенюк А.В. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 542 с.
5. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. Т. V. Ковельский уезд. Почаевъ, 1905 г. 559с.
6. Сендульский А. Уездный город Ковель, Волынской губернии и его соборная Воскресенская церковь // ВЕВ, 1873, № 21. - С. 723-747.
7. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. – Вінніпег – Канада, 1984-1986. Т. 1. – 1984. – 600 с.
8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1-15. - Warszawa, 1880-1902. T.4. – 1883. – 960s.
9. Wołoszynowski J. Wojewódstwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. – Łuck, 1929. – 248 s.
10. Rühle E. Studium powiatu Kowelskiego // Rocznik Wołyński, T.6. - Równe, 1934. – 584 s.

Аннотация

Статья посвящена анализу эволюции архитектурно-планировочной структуры под воздействием своеобразности природно-ландшафтной ситуации поселения. Были проанализированы старинные планы Ковеля конца XVIII и начала XIX столетий. В частности определены особенности природно-ландшафтной ситуации (гидрографической сети, заболоченных участков), расположение архитектурных доминант (замка, культовых сооружений), формирование кварталов (рядовая жилая застройка), трассирование главных

дорог поселення. Установлені природно-композиційні осі архітектурно-планувальної еволюції; установлені зони височайшої композиційної активності; сформульовані особливості формування природних амфітеатрів, які здійснювали візуальну орієнтацію комплексів архітектурних домінант.

Summary

The article is devoted to the evolution analysis of the architecturally-planning structures under the influence of uniqueness of the natural-landscape situation of settlement. The ancient plans of Kovel of the end XVIII and beginning XIX of centuries are analyzed. In particular the features of a natural-landscape situation (hydrographic network, boggy sites), arrangement of the architectural dominants (castle, cult constructions), the formation of quarters (housing estate), the tracing of the main roads of settlement are defined. The natural-composite axes architecturally-planning evolutions are established; the zones of the highest composite activity are established; the features of formation of the natural amphitheatres which carried out visual orientation of the complexes of the architectural dominants are formulated.